

Леся ЗАВОДНА,

методист кабінету інформаційних комунікацій та видавничої діяльності Рівненського ОІППО, магістр філології

ЛЕСЯ УКРАЇНКА – МАНДРІВНИЙ КЛУБОЧОК: ЗАКОРДОННІ ПОДОРОЖІ

Ми всі знаємо її як Лесю Українку. І часто замикаємо в кордонах України. Ще частіше шкодуємо через хворобу, яка вбила її молодістю. Попри все, поетеса Лариса Петрівна Косач за свої 42 роки не мала меж – ані літературних, ані географічних. Озеро Нечимне на Волині надихнуло її на славнозвісну драму-феєрію «Лісова пісня», «Камінного господаря», дії якого відбуваються в Іспанії, завершила в Сакартвело (Грузія), а відома історична драма «Бояриня» була створена всього за три дні на батьківщині фараонів – у Єгипті.

Наприкінці XIX століття, як і тепер, подорожі світом були на піку моди. Зокрема, мандрівки Європою стали можливими завдяки розвитку залізничних сполучень між містами та країнами. І хоча на подорож із Києва до однієї з країн Центральної Європи слід було витратити кілька діб, це, за тодішніми мірками, було напрочуд швидко.

Леся Українка не тільки любила подорожувати, а й знаходила в тому велику розраду. Себе вона називала *boule vagabonde* – *мандрівним клубочком* – і навіть жартувала, що могла б стати мандрівною дослідницею: «*Я дарма що біла, а маю циганську натуру і вештатись по світі мені мило!*». Кожну поїздку вона використовувала, щоб дослідити місцеву культуру, історію, зробити етнографічні нотатки. Їй подобалося знайомитися з культурою і літературою інших країн, відвідувати театри, оперу, виставки, бібліотеки, а також... ходити по крамницях, адже, як і будь-яка жінка, любила модний одяг.

У Лесиних маршрутах, укладених літературознавицею Вірою Агєєвою [2], перелічено понад 7 країн (Австрія, Болгарія, Німеччина, Єгипет, Італія, Грузія, Франція, Швейцарія) та 20 міст світу, де відбулися переломні події її життя. Прикметно, що в закордонних подорожах у поетки не було жодних проблем зі спілкуванням, адже вона, крім української, вільно розмовляла польською, болгарською, німецькою, французькою та італійською мовами, добре знала латину та давньогрецьку, розуміла грузинську.

Не секрет, що більшість поїздок Лесі Українки до Європи були пов'язані з операціями та лікуванням. Зважаючи на те, що вона все життя хворіла на туберкульоз кісток і їй потрібен був теплий клімат та сухе повітря, Лесині подорожі розпочалися з лікування на курортах. Спочатку вона майже безрезультатно намагаласьвилікувати туберкульоз у Києві, Одесі та Криму, згодом консультувалася з лікарями в Польщі, їздила на литовський курорт Друскінінкай. Проте нічого не приносило бажаного ефекту. Порадившись, родина вдалася до досить коштовного лікування в Центральній Європі, завдяки чому Лесі на деякий час вдалося стабілізувати стан свого здоров'я.

За своє коротке життя Леся Українка змогла відвідати *Польщу* (зокрема Варшаву і Творки в Мазовецькому воєводстві), *Румунію* (до неї було легко добиратися з Чернівців, туди вона часто приїжджала до своєї подруги Ольги Кобилянської), *Чехію* (Прагу).

Однією з перших закордонних поїздок, яка неабияк вразила поетесу, була подорож до *Австрії*, що припала на 1891 рік. Тоді 20-річна Леся разом із мамою перетнули кордон, причому до кордону росії та Австрії вони їхали звичайними підводами, а потім пересіли на

розкішний потяг, що прямував до Львова. Австрійський Львів Леся оглядала з великим захопленням (саме він згодом стане для неї містом, у якому вона хотіла б мешкати, а також частим місцем транзиту в поїздках до Європи). Далі мати з дочкою потягом вирушили до прекрасного Відня.

У Відні Косачі оселяються в одному з найкращих готелів у центрі міста – Hammerand (рис. 1), але згодом, оскільки планували затриматися тут на кілька місяців, винаймають приватне помешкання за адресою: Florianigasse (Флоріанігасе), № 7, erst. Stock, Tür 4, де нині встановлено меморіальну дошку (рис. 2).

Рис. 1. Будинок готелю «Hammerand» у Відні (Schlüsselgasse, 6)

Рис. 2. Меморіальна дошка Лесі Українці у Відні (Florianigasse, 7)

Враженнями про австрійську столицю Леся захоплено ділиться в листі з братом Михайлом: *«Живемо в старій, дуже гарній частині міста, недалеко від нас починається Burg (цісарські будови і парк), там же Burgtheater, недалеко Rathaus, Parlament – усе чудові будинки в різних стилях, багато на них орнаментів і скульптури, так що якимось аж чудно дивитися. І коли ті люди успіли стільки всього понаставляти! Що не дім, то все каріатиди, атланти, маски, генії і бог зна що! Та вже такого розкішного міста, як Відень, може і в світі нема. А громадські будови, концертні зали, театри! Яке то урядження, скільки скульптури, малярства, орнаментики всякої – страх! Врейти скільки не пиши, всього й не опишеш...».*

Завдяки своєму відомому та впливовому дядькові Михайлові Драгоманову (на той час професору Софійського університету) Лесі Українці вдалося записатися на прийом до найславетнішого австрійського хірурга Теодора Біллрота, який сконструював для своєї пацієнтки спеціальний апарат для зміцнення ноги й одночасно призначив найновіші методи лікування. Це принесло успіх у Лесиному лікуванні.

Збираючись до Відня, Леся Українка неодноразово журилася: *«Прикро мені, що прийдеться нидіти по тих клініках, се варто пекла! – Але вже нема що робити. Зате потішаюся тим, що Європу зобачу...»*. Однак завдяки українським студентам-медикам Віденського університету, учасникам українського студентського товариства «Січ», побут Лесі Українки у Відні не був сумним, і не полягав лише в лікуванні. Студенти-січовики навіть орендували для Лесі фортепіано, щоб вона могла розважитися грою. З того часу її помешкання перетворилося у своєрідний мистецький салон. Леся виконувала свої улюблені твори, серед яких – її улюблений Бетховен. А ще у Відні вони разом із мамою відвідують музеї та виставки, за обідом полюбляють випити пива та почитати німецькі газети, а ввечері – відвідати опери Вагнера чи Верді [8].

Потрапивши до столиці Австрійської імперії в розпал виборів, Леся Українка побачила *«кращий, вільніший світ»*. Так, у листі до письменника Михайла Павлика у березні 1891 року вона пише: *«Мені незвичайним був самий факт, що ось-то люди можуть собі зійтись, де хочуть, говорити, як хочуть, змагатися про справи своєї країни. Тільки приїхавши та зобачивши, як тут люди живуть, я зрозуміла ліпше галицькі справи та відносини. Те, що у нас на Україні здавалось мені потрібним, добрим, конечним, те саме, примірявши до тутешнього життя, здалось мені таким нужденним, дурним, непотрібним або й шкідливим»* [7].

А потім була **Швейцарія** – Цюрих, Женева і Берн. І знову Леся мандрує не як туристка, а як пацієнтка. У Швейцарії їй зробили операцію на колінному суглобі (загалом, лікуючись від туберкульозу, Леся Українка перенесла 13 операцій, що були виконані найкращими європейськими хірургами). Відновити здоров'я допомагала свіжість природи гірських Альп, які ще нікого не залишили байдужим.

Понад рік (з 1 червня 1894 до 1 серпня 1895 рр.) поетеса жила в **Болгарії**. Три місяці вона зі своєю двоюрідною сестрою Лідією, її чоловіком-болгариним Іваном Шишмановим та молодшою донькою Михайла Драгоманова Радою гостювала у Владаї, передмісті болгарської столиці, у свого дядька – професора Михайла Драгоманова, який на прохання болгарського уряду викладав новітню історію в тутешній Вищій школі (нині це Софійський університет імені Святого Климента Охридського) і на якого Леся дуже рівнялася та яким дуже захоплювалася. Той рік, що поетеса провела в домі свого дядька, вона називає одним із найкращих у її житті. Зокрема, про цей період Леся Українка писала: *«Об однім я жалую, що не приїхала сюди раніше, але вже що – не вернеш! У всякім разі, я завжди буду уважати за дуже щасливий час мою подорож сюди, я знаю, що вона не минула для мене безслідно»*.

У сквері на березі Владайської річки, якраз навпроти місця, де розмістився будинок, в якому влітку 1894 р. жила, відпочивала і писала свої твори Леся Українка (саме тут вона створила свій цикл «Невольничих пісень»), у 70-х роках ХХ ст. було встановлено пам'ятний камінь, присвячений поетесі (рис. 3).

Рис. 3. Пам'ятний камінь як спогад про Лесю Українку в Болгарії

Подорожі Європою неабияк змінили Лесю Українку. Під час цих мандрівок вона пише свої твори, в яких все більше починає проявлятися вплив європейської культури і колорит тих міст, де вона побувала. Зрештою, під впливом європейської культури її творчість набула питомих європейських рис. У 1891 році вона напише своєму дядькові Михайлові Драгоманову: *«Перше враження було таке, ніби я приїхала в якийсь інший світ – кращий, вільніший. Мені тепер ще тяжче буде у своєму краї, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже, я прокинулась, і тяжко мені, і жаль, і болить...»* [4].

У 1899 році Леся їде до **Німеччини**, у Берлін, і знову ж таки на лікування. Зупиняється в будинку лікарні за адресою Johannesstrasse, 11, що через квартал від музейного острова. Берлін став для неї новою дивовижею. Забувши про Відень (писала потім, що *«Відень мені такий само чужий, як Петербург»*), вона описувала звуки Берліна, його технічні новинки та німецьку працьовитість. Її вражав ритм великого міста: жваві автостради, залізничні колії, прокладені над дахами будинків, численні магазини та ресторани (рис. 4).

Рис. 4. Леся Українка в Берліні (візуалізоване зображення, створене письменником Мартином Якубом за допомогою штучного інтелекту)

У листі до сестри Ольги Леся так описувала свої враження про місто: *«Вена проти Берліна зовсім не здалась би великою, про Київ і говорить нічого. Тут, власне, три міста: підземне, наземне і надземне... Найбільше мене вражає не так той рух, що видно вдень, як той, що чутно вночі... починається поправка і прочистка водопроводів і елеваторів і т.і., наче якісь карлики, духи підземні, провадять таємну роботу. Тільки дуже ненадовго, перед світом затихає Берлін, а ранком карлики переносять свою роботу з підземелів у коридори, далі в кімнати, разом з тим і вулиця прокидається, все біжить, летить, стугонить. В перших етажках домів усе магазини, чогось аж страшно, як подумаєш, скільки людської праці кристалізовано у сих виробках, часом зовсім зайвих».*

У Берліні Леся ходить на шопінг. Вона хоч і не була великою модницею, але за стилем одягу слідувала їй, очевидно, мала смак. Дуже цікавим є і той факт, що в Берліні вона накупила стільки нових книжок, що не могла згодом забрати їх із собою: *«Я й так вже голову сушу над тим, що мені робити з сею всею літературою: покинути жаль, брати з собою неможливо, – родичі пишуть, щоб нічогосінько не везти, бо – не довеземо»* [2].

У німецькій столиці Леся Українка жила пів року – спершу чекала на операцію, а потім одужувала («маю ще з пів року носити кайдани, себто ортопедичний апарат»). За цей час вона написала додому чимало щемливих, часом веселих, але здебільшого сумних листів. Так, у листі до сестри Ольги вона зазначала: «...*От сиджу сама в отелі, то все одно нічого кращого не видумаєш, як писати листи. Мама з Мишею пішли бродить по Берліну (іменно – бродить, бо на вулицях ляпотнява страшенна!), а я бродить не можу: проклята нога наостанку робить мені скандал, так чогось розболілась, аж не можна самій і через вулицю перейти*» [10].

Слід зауважити, що в кожній події чи явища завжди є дві сторони. Сама Леся казала, що хто зна, чи побувала б вона у стількох місцях, якби не її хвороба, тож завжди наголошувала: «*Зрештою, життя моє не було убогим, і сором було б мені плакатись на нього*» [2].

Дві зими Леся Українка провела в *Італії*. Там, у містечку Сан-Ремо, одному з найкрасивіших на італійській Рив'єрі, у мальовничому кварталі на Корсо Каваллотті розкинулася вілла «Адріана», вона жила та лікувалася в різні періоди з 1901 по 1903 роки. Про цей період життя письменниці та в пам'ять про її перебування в Сан-Ремо нагадує меморіальна дошка (рис. 5), розміщена на будівлі вілли «Адріана» (відкрита в травні 1998 р. з ініціативи Марини Моретті, краєзнавиці й дослідниці творчості Лесі Українки).

Рис. 5. Меморіальна дошка на будівлі вілли «Адріана» в Сан-Ремо, де у 1901–1903 роках жила Леся Українка (відкрита в травні 1998 р.)

«Місто Сан-Ремо було великою надією для Лесі, бо вона приїхала сюди хворою на сухоти, а клімат тут вважався цілющим, то ж сподівалася поліпшити тут своє здоров'я. Власне, так і сталося, її стан покращився, поетеса залишилася на кілька місяців, а

наступної зими знову повернулася. Але й Італію загалом вона любила, трохи говорила італійською. З балкону вілли вона дивилася на море (рис. 6), що надихало її на написання нових творів» [5].

Італійських вражень було багато в листах. Іноді Леся писала їх по кілька на день – найперше до батьків та сестри Лілі, до подруги Ольги Кобилянської, до Агатангела Кримського й Михайла Павлика... Зізнавалася, що Італія найбільше нагадує їй дім. Сумуючи за родиною, на новорічні свята докладно розповідала про безсніжне, але завітчане італійське Різдво: «*Навіть на бульварах нікому не боронять зривати рожі, скільки хто хоче, бо з тих рож тут живоплоти роблять, і вони цвітуть цілий рік. А всі різдвяні страви подають, декоруючи численними букетами*». А на Новий рік до Києва мандрівниця навіть надсилала італійські фіалки.

Рис. 6. Леся Українка в Сан-Ремо (травень, 1902 р.)

Блискуче обізнана з європейськими літературами, Леся Українка мала своїх улюблених італійських письменників. Перекладала дуже популярну тоді поетесу Аду Негрі. Про зацікавлення Лесі італійською літературою свідчить, зокрема, й те, що на одному з творчих вечорів Київського літературно-артистичного товариства вона прочитала реферат про найновіші її тенденції, зосередившись на творчості Ади Негрі та Габріеле Д'Аннунціо. Пізніше опублікувала про них статті.

Крім Сан-Ремо, Леся побувала також у Венеції, Неаполі, Палермо, Генуї, оглядала руїни Помпеїв й захоплено писала про них: *«То, здається мені, річ єдина в світі і надзвичайно цікава»* [1].

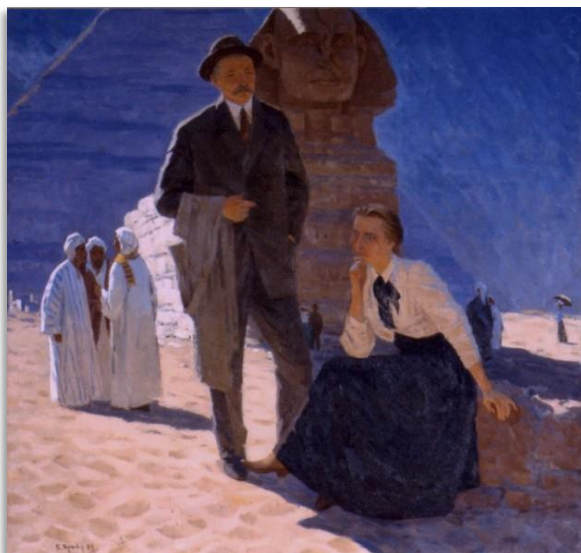
В останні роки життя поетка була змушена знову перебувати далеко від Батьківщини. У неї розпочався туберкульозний процес у нирках і цю хворобу тоді ще не вміли лікувати. Лікарі наголошували: єдине, що може їй допомогти, – перебування в *Єгипті* з його жарким і дуже сухим кліматом [6]. За своє недовге життя Леся Українка тричі побувала на батьківщині фараонів. Про ці поїздки й нині нагадують деякі особисті речі поетеси, які вона привезла з Єгипту (чадра, квиток єгипетської залізниці, місцеве ресторанне меню і сувенір у вигляді жука-скарabeя), що й нині зберігаються в київському музеї Лесі Українки.

Уперше Леся вирушила до Єгипту в 1909 році. На той час до країни фараонів добиралися морем – туди часто ходили пароплави, квитки на які коштували не так вже й багато. Шлях до Єгипту був неблизький і пролягав через Батумі, Трапезунд (Трабзон), Смірну (Ізмір) до Александрії, а далі залізницею до Каїру. Подорож морем була важкою, згодом про неї Леся напише у вірші *Pontos Acheinos*: *«Рипить корабель, стогне тяжко, здригається, наче конає»*.

Леся разом із чоловіком Климентом Квіткою оселилася в містечку Хелуан (Хельван) – відомому курорті в передмісті Каїру, неподалік від руїн стародавнього Мемфіса. Тут вони зупинилися в готельній віллі «Континенталь» (рис. 7), що користувалася неабиякою популярністю серед мешканців тодішньої Російської імперії.

Рис. 7. Леся Українка в колі гостей вілли «Континенталь» (Хелуан, Єгипет)

Про свій побут на курорті Леся неодноразово писала в листах до родини: *«Пансіон не має специфічно «санаторського» вигляду, бо збудований він по типу багатих арабських домів з центральною восьмикутною залою на киталт атріума, з многими верандами, кольоровими шкельцями в вікнах, з пліскуватим дахом»*.

Рис. 8. Леся Українка в Єгипті (художник Веніамін Кушнір, 1989)

Поетеса віддавна цікавилася культурою та історією Єгипту, його міфологією, і щойно трапилася нагода, відвідала піраміди і сфінкса. У листі до матері вона захоплено ділилася своїми враженнями: *«Бачили ми великі піраміди і великого сфінкса – се справді щось єдине на цілм світі! Живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима в сфінкса!... Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував»* (рис. 8) [9].

У листах до друзів та рідних вона зізнається, що тутешній клімат їй підходить куди краще ніж італійський (*«Я тут почувуюся ліпше, ніж деінде почувалася, відколи слабую на нирки»*), до того ж тут вона має змогу працювати – викладати французьку мову та гуманітарні науки для дітей мешканців вілли. У Єгипті Леся мала змогу займатися вивченням місцевої історії, перекладами і, звичайно ж, писала, зокрема відома історична драма «Бояриня» була створена під час першої поїздки до Єгипту всього за три дні [11]. Загалом поетеса провела в Єгипті три зими поспіль.

Під час першої мандрівки до Єгипту в 1909 році Леся Українка створила чудовий поетичний цикл «Весна в Єгипті», в якому описала незнане й незвичне для українців явище – хамсин – гарячий вітер з піском, що дме із Сахари, спричиняючи піщані й пилові буревії, а також нестерпну спеку, йому вона навіть присвятила окремі поезії. Леся першою з українських письменників поетично змалювала єгипетські пейзажі. Особливо незвичними, навіть екзотичними, є описи єгипетської пустелі:

*Пустиня дише. Рівний подих, вільний,
Гарячий він та чистий, мов святий.
Пісок лежить без руху золотий,
Так, як лишив його хамсин свавільний.*

Єгипетські міста, життя яких спостерігала Леся Українка, вона змалювала у своїх поезіях:

*Співом свій крам вихваляють жінки і чоловіки,
Гордо важенною ношу несучи на головах гарних,
Так, мов на їх спочивають подвійні Єгипту вінці.
Весь у червонім іде водонос, – мов жартуючи дзвонить
Ясним начинням і швидко жадібному люду
Воду холодну, солодку з важкої баклажки вділяє...*

Леся Українка також є авторкою «Ліричних пісень давнього Єгипту» – перекладів творів справжньої єгипетської поезії, кожна з яких має понад 3000 років. Перекладала вона їх під час лікування, повертаючи із прозаїчної форми у віршовану. У листі до Бориса Грінченка поетка писала, що *«ці поезії заінтересували її своєю подібністю до українських»*. У цьому ж листі вона також зізнавалася про свої плани писати єгипетські враження: *«Хороша се сторона, і я вже звикла любити її не як чужу»*.

До єгипетської теми у творчості Лесі Українки належить і цикл «Єгипетські фантазії» з темами, запозиченими з часів давнього (фараонівського) періоду Єгипту. Це – поезія «Сфінкс» і невелика поема «Ра-Менеїс» із фантастичними мотивами про фараонову доньку, царицю Єгипту.

Вдруге до Єгипту Леся вирушила взимку 1911 року. Добиралася туди довго – майже місяць: понад тиждень із Батумі до Стамбула, де провела декілька днів, а далі морем до Александрії, і знову в Хельван. Після чотирьох місяців перебування в Єгипті здоров'я Лесі значно покращилося – вона змогла повернутися до України, а потім до Грузії, де працював її чоловік Климент Квітка, та поринула у творчу роботу. Зокрема, у цьому ж 1911 році Леся Українка написала один з найвідоміших своїх творів – драму-феєрію «Лісова пісня». Однак цього разу «єгипетської поправки», як називала свою ремісію сама поетка, вистачило

ненадовго, однак у зв'язку з матеріальними труднощами вирушити до Єгипту втретє Леся змогла аж наприкінці 1912 року.

Під час третьої подорожі до Єгипту здоров'я Лесі Українки погіршало настільки, що вона майже покинула письменницьку діяльність, навіть писати довгі листи до родини їй ставало все важче. Багато часу вона проводила на дворі – сидючи в шезлонгу спостерігала за життям місцевих жителів. Ці враження Леся планувала використати в майбутніх своїх творах, про що писала з Хельвана до своєї подруги та письменниці Ольги Кобилянської: «*Хочеться комусь написати одну новелку на єгипетські теми, але не стародавні, а теперішні. Заінтересувало мене життя, а радше психологія тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати ближче) і тутешніх «дітей вулиці», що зростають зовсім-таки «під голим небом» і напрочуд уміють дати собі раду. Але і се не буду писати тепер, нехай уже дома*» [3].

Мандрівки – це завжди пізнання нового й розширення світогляду, а ще – це національні кухні, природа й історія, досвід та зростання... І хоча кожна мандрівка – це неабиякий стрес і ризик, із подорожей ми завжди повертаємося іншими, сповненими неймовірних вражень.

Неабияк збагатили мандрівки Лесею Українку. Австрія, Болгарія, Грузія, Єгипет, Італія, Німеччина, Польща, Румунія, Франція, Чехія, Швейцарія... У кожній із цих країн видатна поетка залишила частинку свого серця, незважаючи на те, що зазвичай усі її подорожі були вимушеними, адже більшість часу Леся присвячувала лікуванню від тяжкої недуги.

У нашій розвідці ми намагалися хоча б побіжно розповісти про закордонні мандрівники Лесі Українки, описати її враження від споглядання далеких країв. Подальші наші дослідження плануємо присвятити подорожам поетеси мальовничими куточками України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеева В. Італійські мандри українських класиків. Сан-Ремо і Леся Українка. *Локальна історія*. 2021. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/italiiski-mandri-ukrayinskikh-klasikov/> (дата звернення: 06.01.2025).
2. Європейські мандрівки Лесі Українки. *Порохівниця*. 2021. URL: https://porokhivnytsya.com.ua/2021/02/25/lesya-ukrainka_europa/ (дата звернення: 16.12.2024).
3. Єгипетські подорожі Лесі Українки. *Іслам в Україні*. 2021. URL: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/egyptski-podorozhi-lesi-ukrayinky> (дата звернення: 19.12.2024).
4. З листа до М. П. Драгоманова від 17 березня 1891 р. *Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості*: вебсайт. URL: <https://www.l-ukrainka.name/#> (дата звернення: 20.12.2024).
5. Кудрик М. Італійське Сан-Ремо і Леся Українка. *Радіо «Свобода». Культура*. 2009. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1613120.html> (дата звернення: 07.01.2024).
6. Леся Українка: останні дні. *На скрижальях*. 2016. URL: https://na-skrizhalyah.blogspot.com/2016/10/blog-post_8.html (дата звернення: 30.02.2024).
7. Мельник І. Леся Українка і галичани. *Збруч*. 2013. <https://zbruc.eu/node/10971> (дата звернення: 19.12.2024).
8. Сеньківська Н. Про кулінарію і Лесині мандрівки світом. *Довкола світу за 80 днів*. 2023. URL: <https://dovkolasvituza80dniv.com.ua/pro-kulinariiu-i-lesyni-mandrivky-svitom/> (дата звернення: 30.12.2024).
9. Спогади Лесі Українки про Єгипет. *Район. Історія*. 2024. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/752433-bachili-mi-veliki-piramidi-i-velikogo-sfinks-a-sporogadi-lesi-ukrainki-pro-egipet> (дата звернення: 19.12.2024).
10. Українці в Берліні: чому на будівлі хостелу в Мітте висить меморіальна дошка Лесі Українці. *Amal, Berlin! (Амаль Берлін)*. 2024. URL: <https://amalberlin.de/ua/2024/06/13/why-is-there-a-memorial-plaque-of-lesya-ukrainka-hanging-on-the-berlin-hostel/> (дата звернення: 07.01.2025).
11. Унікальні кадри Лесі Українки: як поетеса побувала в Єгипті, Криму, Італії та на Кавказі. *Знай. UA*. 2019. URL: <https://history.znaj.ua/217905-unikalni-kadri-lesi-ukrajinki-yak-poetesa-pobuvala-v-yegypti-krimu-italiji-ta-na-kavkazi> (дата звернення: 19.12.2024).